International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 | Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed | Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 | January – February - 2026

जागतिकीकरणामुळे तमाशा कलावंतांची सद्यस्थिती : एक सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यास

डॉ. लक्ष्मण किसन बोराटे
मराठी विभाग,
दौंड तालुका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, ता. दौंड जि. पुणे.
Corresponding Author – डॉ. लक्ष्मण किसन बोराटे
DOI - 10.5281/zenodo.18654117

प्रस्तावना:

तमाशा ही महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीतील एक अत्यंत महत्त्वाची, जिवंत व लोकाभिमुख कला आहे. लावणी, गवळण, भारूड, विनोद, नृत्य, गायन आणि नाट्य यांचा समन्वय असलेली ही कला ग्रामीण तसेच निमशहरी समाजाच्या मनोरंजनाचे व सामाजिक भाष्याचे प्रभावी माध्यम राहिली आहे. "मराठी व्युत्पत्ती कोशात 'तमाशा' शब्दाचा अर्थ 'तमाशा' म्हणजे दृश्य, प्रदर्शन, करमणुकीचा देखावा, समारंभ, गंमत, मजेदार दृश्य, कुस्ती, लढाई, नाटक इत्यादी."[१] तमाशा केवळ करमणूक नसून तो लोकजीवनातील दु:ख, संघर्ष, प्रेम, शोषण, सामाजिक विषमता यांचे प्रतिबिंब मांडणारी लोकनाट्यपरंपरा आहे.

परंतु १९९० नंतर भारतात स्वीकारल्या गेलेल्या जागतिकीकरण, खासगीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणांमुळे समाजरचनेत मोठे बदल झाले. "जागतिकीकरणाचे स्वरुप स्पष्ट करत असता त्यामधील दोन टप्पे आपल्या दृष्टीस पडतात. एकूण या लाटेचे ध्येय प्रांतीय संस्कृतींचा नाश करणे, त्यांना पूर्णतः संपवणे व व्यापारी-करणाच्या माध्यमातून बलाढ्य समूहाचा वर्चस्मा प्रस्थापित करणे हे तर स्पष्ट आहेच पण या ध्येयासह सुरु झालेल्या जागतिकीकरणाचे दोन टप्पे असल्याचे ध्यानी येते. पहिल्या टप्प्याची गती धिमी होती. पण आज मात्र ती रॉकेट प्रमाणे झालेली आहे. म्हणजे जागतिकीकरण दोन टप्प्यांवरून काम करत आहे. पहिला ऐंशीपूर्व धिमी गतीवाला छुपा टप्पा आणि ऐंशी नंतरचा आजचा; प्रचंड गती प्राप्त सुसांडत निघालेला निर्वावलेला टप्पा. चांगले वाईट याचा विचार न करता आपण बांधलेले सर्वच्या सर्व इमले भुईसपाट करण्याची ताकद बाळगणारा हा टप्पा आपल्याला गिळंकृत करायला धजला आहे."[२] डॉ. शोभा नाईक यांनी मांडलेले मत जागतिकीकरणाची विदारकता स्पष्ट करतो.

बाजारकेंद्रित अर्थव्यवस्था, माध्यमांचा विस्तार, शहरीकरण, उपभोगसंस्कृती आणि डिजिटल मनोरंजनामुळे पारंपरिक लोककलेवर मोठा परिणाम झाला. या बदलांचा सर्वाधिक फटका तमाशा कलावंतांना बसलेला दिसून येतो. रोजगारातील अनिश्चितता, सामाजिक प्रतिष्ठेचा ऱ्हास, आर्थिक असुरक्षितता आणि नवपिढीचा कलेपासून दुरावा ही आज तमाशा कलावंतांची प्रमुख समस्या बनली आहे.

या पार्श्वभूमीवर जागतिकीकरणामुळे तमाशा कलावंतांची सद्यस्थिती काय आहे, त्यांच्या जीवनावर कोणते परिणाम झाले आहेत आणि त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा कशी करता येईल, याचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. जागतिकीकरणाची संकल्पना आणि तमाशा या लोककलेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

२. जागतिकीकरणामुळे तमाशा कलावंतांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. तमाशा कलेच्या आजच्या स्थितीतील समस्या व आव्हाने विश्लेषित करणे.
४. तमाशा कलावंतांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

१. सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.
२. प्रस्तुत अभ्यासाचा स्वरूप गुणात्मक (Qualitative) असून तो सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भांच्या विश्लेषणावर आधारित आहे.
३. माहिती संकलनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.
४. लोककला, तमाशा, जागतिकीकरण, सांस्कृतिक बदल तसेच ग्रामीण लोकसंस्कृती यांवरील संदर्भग्रंथ, संशोधनात्मक लेख, शोधनिबंध, नियतकालिके व शासकीय अहवाल यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.
५. प्रस्तुत अभ्यासाची भौगोलिक व सांस्कृतिक व्याप्ती महाराष्ट्रातील तमाशा कलेपुरती मर्यादित ठेवण्यात आली आहे.
६. संकलित माहितीचे सामाजिक-सांस्कृतिक व समीक्षात्मक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आले आहे.
७. सदर संशोधन १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणोत्तर कालखंडावर केंद्रित असून त्या कालखंडातील बदलांचे परिणाम तमाशा कलावंतांच्या जीवनावर कसे पडले आहेत याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात तमाशा कलेची सद्यस्थिती:

जागतिकीकरणामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठे बदल घडले आहेत. या बदलांचा प्रभाव पारंपरिक लोककला, विशेषतः तमाशा कलेवरही दिसून येतो. सदर विभागात या बदलांचा तमाशा कलावंतांच्या जीवनावर आणि कलेच्या स्वरूपावर झालेला परिणाम मांडण्यात येत आहे.

१. जागतिकीकरण आणि तमाशा कलेवर झालेला परिणाम:

जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती सांस्कृतिक, सामाजिक व कलात्मक जीवनावर दूरगामी परिणाम घडवणारी प्रक्रिया आहे. १९९० नंतर भारतात स्वीकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणांमुळे मनोरंजन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर खाजगीकरण, व्यापारीकरण आणि तांत्रिक बदल घडून आले. या बदलांचा थेट परिणाम पारंपरिक लोककलांवर, विशेषतः तमाशा कलेवर झालेला दिसून येतो.

पूर्वी तमाशा ही ग्रामीण व निमशहरी समाजाची सामूहिक अभिव्यक्ती होती. जत्रा, यात्रा, सण-उत्सव, कृषीप्रधान जीवनशैली आणि सामाजिक प्रश्न यांच्याशी तमाशा जोडलेला होता. मात्र जागतिकीकरणानंतर दूरदर्शन, चित्रपट, उपग्रह वाहिन्या, ओटीटी प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल माध्यमे घराघरांत पोहोचली. परिणामी प्रत्यक्ष प्रयोगांवर आधारित लोककलेची गरज व मागणी कमी होत गेली.

लोककला ही संबंधित समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक रचनेशी घट्टपणे निगडित असते. "इंग्लंड, अमेरिका या पाश्चात्य देशातील लोककला आज मृतावस्थेत आहेत. क्वचितच काही तुरळक संगीत थिएटर सोडले तर या लोककला दिसत नाहीत. या लोककलांना जीवंत ठेवण्यासाठी अथवा त्यांचे पुर्नजीवन करण्यासाठी अशा लोक कलावंतांना तेथील सरकार दरमहा वेतन देते अशा संगीत पाट्र्यांना आर्थिक सहाय्य करुन आपल्या लोककला टिकविण्याचा ही सरकारे प्रयत्न करत आहेत. तरीही या लोककला आज अपेक्षित अशी व्यावसायिक प्रगती करु शकल्या नाहीत."[३] समाजाच्या जीवनपद्धतीत, रोजगाराच्या स्वरूपात आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये बदल घडून आल्यास त्याचा थेट परिणाम लोककलांच्या अस्तित्वावर, स्वरूपावर आणि सामाजिक उपयुक्ततेवर होताना दिसतो.

या पार्श्वभूमीवर पाहता, जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण समाजरचना मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहे. पारंपरिक शेतीप्रधान व्यवस्था, सामूहिक जीवनपद्धती आणि स्थानिक मनोरंजनाची साधने हळूहळू मागे पडत गेली. रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर, बाजारकेंद्रित अर्थव्यवस्था आणि तांत्रिक माध्यमांचा वाढता प्रभाव यामुळे लोकांच्या मनोरंजनाच्या सवयी बदलल्या. परिणामी तमाशा कलेला मिळणारा पारंपरिक सामाजिक आधार कमी होत गेला आहे.

जत्रा, यात्रा आणि स्थानिक उत्सवांशी निगडित असलेली तमाशा कला आता अनियमित व मर्यादित स्वरूपात सादर केली जाते. समाजाच्या सांस्कृतिक गरजांमध्ये झालेल्या बदलांमुळे तमाशाचे लोकाभिमुख आणि सामाजिक आशय दुर्बल झाला असून, ही कला टिकवण्यासाठी नव्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भांची गरज निर्माण झाली आहे.

याशिवाय बाजारकेंद्रित संस्कृतीमुळे तमाशाच्या आशयातही बदल घडून आले. पूर्वी लोकप्रबोधन, सामाजिक टीका, शोषणाविरुद्धचा आवाज आणि लोकजीवनाचे प्रतिबिंब तमाशातून दिसत असे. मात्र आज प्रेक्षकसंख्या वाढवण्यासाठी उथळ विनोद, अतिरंजित सादरीकरण आणि तात्कालिक आकर्षणावर भर दिला जातो. यामुळे तमाशाच्या मूळ लोककलात्मक मूल्यांवर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे अभ्यासक नोंदवतात.

२. तमाशा कलावंतांची आर्थिक व सामाजिक सद्यस्थिती:

तमाशा कलावंतांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती आज अत्यंत अस्थिर स्वरूपाची आहे. तमाशा हे पूर्णपणे असंघटित क्षेत्र असल्यामुळे या कलावंतांना नियमित रोजगार, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा, विमा किंवा निवृत्तीवेतन यांसारख्या सुविधा उपलब्ध नाहीत. "अशा मोठ्या स्वरुपाच्या तमाशातील कलावंतांना मात्र मालकांकडून उचल मिळते ही उचल ५ ते २० हजार रु. पर्यंतही असते. कलावंतांची योग्यता पाहून ३ ते १५ हजार रु. पर्यंत त्याला महिन्याला पगार मिळतो. अर्थात हा पगार त्याने घेतलेल्या उचलीतून वजा होत असतो. याशिवाय दररोज १० ते २० रुपयांपर्यंत व्यक्तीगत खर्चासाठी त्याला भत्ता दिला जातो."[४] त्यांचे उत्पन्न प्रयोगांवर अवलंबून असून प्रयोगांची संख्या घटल्याने आर्थिक अनिश्चितता अधिक वाढली आहे.

भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाच्या सांस्कृतिक कार्य विभागाकडून वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या लोककलावंत विषयक अहवालांमध्ये असे निदर्शनास आले आहे की, बहुतांश लोककलावंत दारिद्र्यरेषेजवळील जीवन जगतात. अनेक तमाशा कलावंतांना दलाल, फडमालक किंवा आयोजकांकडून योग्य मानधन मिळत नाही. आर्थिक

शोषण आणि कामाच्या असुरक्षित अटी ही या क्षेत्रातील स्थायी समस्या बनली आहे.

सामाजिक स्तरावरही तमाशा कलावंतांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. तमाशा ही लोककला असूनही समाजात तिला अनेकदा कमी प्रतिष्ठेने पाहिले जाते. विशेषतः स्त्री तमाशा कलावंतांना सामाजिक बहिष्कार, नैतिकतेच्या नावाखाली टीका, लैंगिक शोषण आणि असुरक्षितता यांचा सामना करावा लागतो. अनेक समाजशास्त्रीय अभ्यासांमध्ये असे आढळते की, तमाशा कलावंतांच्या मुलांना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात, परिणामी ही कला पिढ्यान्‌पिढ्या गरिबीच्या चक्रात अडकलेली राहते.

३. जागतिकीकरण, माध्यमे आणि तमाशा कलेचा ऱ्हास:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत माध्यमांचे व्यापारीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे. दूरदर्शन वाहिन्या, चित्रपटसृष्टी आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म प्रामुख्याने जाहिरात महसूल, टीआरपी आणि बाजारमूल्य यांवर केंद्रित आहेत. परिणामी लोककलेच्या संवर्धनाऐवजी विक्रीयोग्य आणि झगमगाटी मनोरंजनाला प्राधान्य दिले जाते.

तमाशा कलेला अनेकदा "ग्रामीण", "मागास" किंवा "अश्लील" अशा संकुचित सामाजिक प्रतिमेत अडकवले गेले आहे. त्यामुळे मुख्य प्रवाहातील माध्यमांत तमाशाचे सुसंस्कृत, ऐतिहासिक आणि लोकाभिमुख स्वरूप फारसे सादर केले जात नाही. काही अपवाद वगळता तमाशाला माध्यमांत सन्मानजनक स्थान मिळालेले नाही.

डिजिटल माध्यमांमुळे तमाशाला काही प्रमाणात प्रसिद्धी मिळाली असली, तरी त्याचा थेट आर्थिक लाभ कलावंतांपर्यंत पोहोचलेला दिसत नाही. तमाशाचे व्हिडिओ, लावणीचे तुकडे आणि नृत्यप्रकार परवानगीशिवाय प्रसारित होतात. या प्रक्रियेत कलावंतांच्या श्रमाचे योग्य मूल्यांकन न होता, त्यांचे व्यावसायिक शोषण वाढले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या युगात माध्यमे ही तमाशा कलेच्या संवर्धनापेक्षा तिच्या ऱ्हासास अधिक कारणीभूत ठरत असल्याचे स्पष्ट होते.

परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना:

१. शासकीय संरक्षण व धोरणे:

तमाशा कलेच्या संवर्धनासाठी सर्वप्रथम शासकीय स्तरावर ठोस धोरणात्मक हस्तक्षेप होणे आवश्यक आहे. तमाशा ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून ती लोकजीवनाशी निगडित असलेली पारंपरिक लोककला आहे. त्यामुळे तिला लोककला म्हणून घटनात्मक व कायदेशीर संरक्षण देणे गरजेचे आहे.

शासनाने तमाशा कलावंतांसाठी स्वतंत्र कल्याणकारी योजना आखाव्यात. यामध्ये आरोग्यविमा, अपघात विमा, निवृत्तीवेतन, आपत्कालीन आर्थिक सहाय्य आणि निवास सुविधा यांचा समावेश असावा. "आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात महागाई वाढत असताना कलावंतांना महाराष्ट्र शासन मानधन म्हणून फक्त १००० रु. देते पण ते देत असताना कधी कधी तीन चार महिने मिळतच नाही. खरेतर मानधनापासून कलावंत वचिंत आहे. आज जवळजवळ महाराष्ट्र शासन ५००० कलावंतांना मानधन देते परंतु आज फक्त तमाशातील १००० कलावंतच असे आहेत की, जे तमाशात काम करताना दिसतात. महाराष्ट्र तमाशा परिषदेचे अध्यक्ष संभाजी राजे जाधव यांनी सांगितले तसेच कलावंत ७ महिने महाराष्ट्रभर फिरत असतात त्यामुळे ते बेघरच असतात कारण महाराष्ट्र शासनाच्या आलेल्या योजना त्यांना माहीतच होत नाही. घरकूलासारख्या योजना येतात आणि निघून जातात."[५] सध्या अस्तित्वात असलेल्या लोककलावंत योजनांचा लाभ अनेकदा प्रत्यक्ष कलावंतांपर्यंत पोहोचत नाही; त्यामुळे या

योजनांची अंमलबजावणी पारदर्शक व परिणामकारक असणे आवश्यक आहे.

याशिवाय तमाशा फडांना अनुदान, प्रयोगांसाठी अनुकूल जागा, प्रवास सवलती आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये प्राधान्य देण्यात आल्यास या कलेला स्थैर्य प्राप्त होऊ शकते. शासकीय सांस्कृतिक धोरणांमध्ये तमाशा कलेचा स्वतंत्रपणे विचार करणे ही काळाची गरज आहे.

२. संघटन, नोंदणी आणि कामगार मान्यता:

तमाशा कलावंत आजही असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असल्यामुळे त्यांचे शोषण होण्याची शक्यता अधिक आहे. त्यामुळे तमाशा कलावंतांची शासकीय नोंदणी करून त्यांना असंघटित क्षेत्रातील कामगार म्हणून अधिकृत मान्यता देणे अत्यावश्यक आहे.

नोंदणीमुळे कलावंतांची संख्या, त्यांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक गरजा यांचा अभ्यास करणे शक्य होईल. तसेच संघटनांच्या माध्यमातून कलावंत आपल्या हक्कांसाठी सामूहिकपणे आवाज उठवू शकतील. मानधन निश्चिती, कामाचे तास, सुरक्षिततेचे नियम आणि लैंगिक शोषणविरोधी उपाय यांसारख्या मुद्द्यांवर संघटनात्मक दबाव निर्माण होऊ शकतो.

विशेषतः स्त्री तमाशा कलावंतांसाठी स्वतंत्र संरक्षण यंत्रणा, तक्रार निवारण समित्या आणि कायदेशीर मदत उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. संघटनात्मक बळाशिवाय कलावंतांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारू शकत नाही, हे विविध श्रमअभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे.

३. शैक्षणिक व सांस्कृतिक मंचांचा विस्तार:

तमाशा कलेच्या जतनासाठी शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्राचा प्रभावी वापर करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात लोककला व तमाशा यांचा समावेश केल्यास नव्या पिढीला या कलेची ओळख होईल.

लोककला विषयक कार्यशाळा, व्याख्याने, प्रात्यक्षिक सादरीकरणे आणि संशोधन प्रकल्पांच्या माध्यमातून तमाशाकडे अभ्यासपूर्ण दृष्टिकोन विकसित होऊ शकतो. विद्यापीठीय पातळीवर संशोधन, प्रबंध लेखन आणि परिसंवाद आयोजित केल्यास तमाशा कलेचे शास्त्रीय दस्तऐवजीकरण होईल.

सांस्कृतिक महोत्सव, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरील लोककला महोत्सव, तसेच शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांच्या उपक्रमांत तमाशाला सन्मानजनक स्थान दिल्यास या कलेची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढू शकते.

४. माध्यमांचा सकारात्मक व नैतिक वापर:

डिजिटल युगात माध्यमांचा वापर टाळणे शक्य नसून, त्याचा योग्य व नैतिक वापर करणे आवश्यक आहे. डिजिटल माध्यमांच्या साहाय्याने तमाशा कलेचे दस्तऐवजीकरण, संग्रहण आणि प्रसार करता येऊ शकतो. उच्च दर्जाचे ध्वनिचित्रफिती, माहितीपट आणि डिजिटल संग्रह तयार केल्यास तमाशा कलेचा इतिहास आणि परंपरा जतन होऊ शकते.

याशिवाय ऑनलाइन तिकिट विक्री, अधिकृत यूट्यूब चॅनेल्स, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर नियंत्रित प्रसारण यांद्वारे उत्पन्नाचे नवे मार्ग निर्माण करता येतील. मात्र या प्रक्रियेत आर्थिक लाभ थेट कलावंतांपर्यंत पोहोचेल, याची दक्षता घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

अनधिकृत प्रसारण, विकृतीकरण आणि उथळ सादरीकरण टाळण्यासाठी माध्यमविषयक धोरणे आणि कायदेशीर नियंत्रण आवश्यक आहे. माध्यमे ही तमाशा कलेच्या ऱ्हासाचे साधन न बनता संवर्धनाचे माध्यम ठरली पाहिजेत.

निष्कर्ष:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे तमाशा कलावंतांची सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती अधिक अस्थिर व आव्हानात्मक बनली आहे. बाजारसंस्कृती, माध्यमांचे व्यापारीकरण आणि बदलती जीवनशैली यांचा पारंपरिक लोककलेवर खोल परिणाम झाला आहे. परिणामी आर्थिक असुरक्षितता, सामाजिक उपेक्षा, प्रतिष्ठेचा अभाव आणि सांस्कृतिक ऱ्हास या समस्या तमाशा कलावंतांसमोर उभ्या राहिल्या आहेत.

तथापि, या समस्यांना उत्तर देणे अशक्य नाही. योग्य शासकीय धोरणे, संघटनात्मक बळ, शैक्षणिक पाठबळ आणि माध्यमांचा सकारात्मक वापर केल्यास तमाशा कलेचे जतन व पुनरुज्जीवन शक्य आहे. तमाशा ही केवळ एक कला नसून ग्रामीण समाजाच्या अनुभवांचे, संघर्षांचे आणि सांस्कृतिक स्मृतींचे प्रतीक आहे. त्यामुळे तमाशा कलेचे संवर्धन करणे ही केवळ शासनाची नव्हे, तर संपूर्ण समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भसूची:

१. कुलकर्णी कृ. पां, 'मराठी व्युत्पत्तीकोश', ढवळे प्रकाशन, मुंबई, १९४६.
२. रफिक सुरज (संपादक), जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरीतील शोषितांचे जग, दर्या प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती २९ डिसेंबर २०१८. मलपृष्ठ
३. तमाशाचे परदेशी अभ्यासक निक हिल (इंग्लंड) यांच्या अप्रकाशित टिप्पणावरुन
४. श्री. चंद्रकांत ढवळपुरीकर यांच्या हस्तलिखित वहीतून
५. वायकर भूषण अण्णा (अभ्यासक), महाराष्ट्रातील तमाशा व्यवसायाचे अर्थशास्त्र एक अध्ययन - पुणे विद्यापीठ, अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे - ४११ ०४४. जुलै २०१३ पृष्ठ : १२४